



Інститут історії України Національної академії наук України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Український інститут національної пам'яті

Програма досліджень сучасної історії і культури України імені Петра Яцика

Польський інститут в Києві

Сіверський інститут регіональних досліджень

Міжнародний фонд «Відродження»

**Матеріали
Міжнародної наукової
конференції (м. Київ,
1-2 червня 2017 р.)**

**«Революція,
державність,
нація:
Україна на шляху
самоствердження
(1917-1921 рр.)»**

Київ-Чернігів
Сіверський центр післядипломної освіти
2017



УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ



ПОЛЬСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
КИЇВ



УДК 94 (477)

P 32

P 32

Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Віталій Скальський, Галина Басара-Тиліщак, Володимир Бойко. – Київ–Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – 544 с.

Редакційна колегія:

Валерій Смолій (голова),
Владислав Верстюк,
Марк фон Гаген,
Оля Гнатюк,
Руслан Пиріг

Упорядники:

Владислав Верстюк (відповідальний редактор),
Віталій Скальський,
Галина Басара-Тиліщак,
Володимир Бойко

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту історії України НАН України
(протокол № 8 від 31 жовтня 2017 року)*

Видання здійснено за фінансової підтримки
Міжнародного фонду «Відродження»

Тексти статей подаються в авторській редакції

ISBN 978-617-7062-20-1

© Інститут історії України
НАН України, 2017

© Сіверський інститут регіональних досліджень, 2017

© Автори статей, 2017

Ігор Срібняк,

Київський університет імені Бориса Грінченка

Табір інтернованих військ УНР у Щипіорно (1922–1923 рр.): гуманітарно-просвітня складова діяльності українського вояцтва*

Однією з перших спроб популяризації цієї дослідницької теми стала поява книжки (власне – короткого нарису) О. Колянчука, який обмежився наведенням лише уривчастих фактів про окремі аспекти життєдіяльності мешканців цього табору¹. Початок науковому опрацюванню «таборової» тематики, і зокрема специфіки функціонування табору Щипіорно в Польщі, було покладено у 1997 р. виходом двох монографій², яким, щоправда, також бракувало системності у викладі фактажу про згаданий табір. Окремі дані про Щипіорно подав у своїй книзі М. Павленко³. Польський дослідник О.Вішка продовжив наукову розробку цієї проблеми, щоправда – в контексті дослідження таборової преси цього табору⁴. Він також звернувся до вивчення життєдіяльності таборян у Щипіорно в рамках підготовленої ним історії 6-ої Січової стрілецької дивізії Армії УНР⁵.

Проте до сьогодні не вийшло друком жодної статті з цілісним викладом історії функціонування таборових культурно-освітніх осередків, а також інших аспектів життя і діяльності інтернованих вояків-українців цього табору. Одним з наслідком майже повної відсутності інформації

*Дану статтю підготовлено завдяки сприянню Студіуму Східної Європи (Studium Eurory Wschodniej) Варшавського університету, за ініціатииви якого 2014 р. була започаткована щорічна Нагорода імені Івана Виговського (під почесним патронатом Президента Польщі), що вручається рішенням її Капітули з числа делегатів від 25 університетів та вищих шкіл Польщі – авт.

¹ Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939. – Kalisz-Przemysł-Lwów, 1995. – 96 s.

² Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – Київ-Філадельфія, 1997. – 187 с.

³ Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999. – С.80–174.

⁴ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – 324 s.

⁵ Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. – Toruń. – 2012. – 513 s.

про Щипіорно є те, що в такому авторитетному академічному виданні Інституту історії НАН України як «Сучасна історія України» у короткому гаслі про цей табір його назва помилково подається як «Щипйорно», а уміщена тут же фраза («1922–1923 на цвинтарі було додатково поховано понад 500 вояків Армії УНР»)⁶ вимагає додаткового пояснення, бо з неї незрозуміло – кого саме власне мав на увазі шанований укладач довідки про цей табір, бо такого проценту смертності табір Щипіорно у цьому часі не мав і не міг мати апіорі.

Наприкінці осені 1921 р. до табору Щипіорно (Szczypiorno, obóz № 5), який був розташований неподалік (на відстані близько 4 км) від Каліша, з Александрова Куявського були переведені 1-ша Запорізька, 4-та Київська, 5-та Херсонська стрілецькі дивізії та деякі інші підрозділи Армії УНР. Вже на початку грудня ц.р. до них додалися ще й 6-та Січова стрілецька дивізія, хоча і в неповному складі (300 вояків цієї дивізії до 24 червня 1922 р. продовжували залишатись у таборі Стшалково). Командувач 6-ої дивізії генерал-хорунжий М.Безручко був призначений начальником групи інтернованих у Щипіорно (обов'язки начальника штабу групи з червня 1922 р. виконував полковник В. Змієнко). З огляду на територіальну наближеність двох таборів, українські вояки у Щипіорно і Каліші були об'єднані в єдину – «Калішську» групу інтернованих Військ УНР⁷.

Через побутові негаразди у таборі культурно-освітня робота в дивізіях у перший місяць перебування на новому місці була фактично повністю паралізована. Але вже наприкінці 1921 р. стало можливим активізувати діяльність Драматичного товариства ім. М. Садовського та студентської громади, було й поновлено роботу старшинських освітніх курсів. Добрим знаком для всіх таборян став вихід чергового числа газети 6-ої дивізії «Нове Життя»⁸.

На початку 1922 р. задля уникнення дубляжу в роботі було проведено об'єднання дивізійних культурно-освітніх організацій у загальнотаборові просвітні та мистецькі інституції (при цьому деякі гуртки зберегли свій «дивізійний» статус). Це ж стосувалось й газето-видавничої справи у таборі, у зв'язку з чим 20 лютого 1922 р. генеральний інспек-

⁶ Науменко К. Є. Щипіорно // Енциклопедія історії України. – К., 2013. – Т. 10 (Т-Я). – С. 685–686.

⁷ Wiszka E. Szósta Siczowa Dywizja Strzelecka Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej. Formowanie, szlak bojowy, internowanie 1920–1924. – Toruń. – 2012. – S.286.

⁸ Нове життя. – Щипіорно, 1921. – 26 грудня. – Ч. 97. – С. 1.

тор Армії УНР генерал О. Удовиченко ухвалив рішення про припинення видання «Нового життя». Але таборяни конче потребували друкованого слова, і в силу цього дивізійна друкарня організувала випуск кількох одноднівок «На руїнах».

У березні 1922 р. помітну роль в житті табору почав відігравати «Союз Українок», який спільно з таборовим культурно-освітнім відділом докладали всіх зусиль для організації курсів українознавства для жіноцтва табору. На перешкоді цьому була індиферентність більшої частини жіноцтва, бо із всіх жінок табору (135 осіб) лише 60 осіб погодились їх відвідувати. У цій ситуації управа Союзу звернулась до начальника групи інтернованих військ у Щипіорно з проханням «допомоги в справі впливу на жінок табору – аби вони не мали жодних причин не учащати на курси українознавства»⁹. Але змусити жінок до відвідування курсів шляхом військового примусу було неможливо, що зрештою усвідомлювала управа Союзу.

Значно успішніше у «Союзу Українок» стояла справа зі збором коштів, потрібних для його статутної діяльності. З грошового звіту скарбника Союзу (за березень-квітень 1922 р.) можна довідатись, що його матеріальні засоби акумулювались завдяки членським внескам (50 марок польських (м.п.) місячно з кожного члена Союзу), від продажу квитків з вистави «Безталанна» у березні ц.р. (30.091 м.п.), «дрібних пожертв при касі» (175 м.п.), від продажу програмок (2.330 м.п.). допомагали Союзу й дехто з таборян, у т.ч. генерали М. Безручко і В. Петрів (обидва – 500 м.п.), полковник Г. Філіпович (100 м.п.); таборові службовці та представники благодійних організацій Вуків (1000 м.п.), міс Мей (5000 м.п.), міс Велс (5000 м.п.), комісар табору Щепанський (1000 м.п.). У графі прибутків фігурує й 6.260 м.п. – «від продажу горілки», за продані квитки на лотерею (64.144 м.п.). Гроші збирались і через підписні листи (звичайно це приносило 2-3 тис. м.п.). Кошти вносили й невідомі добродійники (15.000 м.п.) – адресуючи їх Союзу через генерала М. Безручка¹⁰.

Навесні 1922 р. у таборі Щипіорно (крім вже згаданих) поновили свою роботу також Співоче товариство, Спілка літераторів, Спілка військових інвалідів, товариства «Мистецтво» і «Освіта», таборовий стрілецький оркестр, «Історичне товариство», спортивний гурток, Братство св. Покрови, Братство св. Кирила і Методія. Останні два братства діяли у тісному контакті з дивізійним (6-ої Січової) і таборовим панотцем

⁹ ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 12, арк. 18–18зв.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 3523, оп. 1, спр. 8, арк. 25.

П. Білоном, який правив службу Божу в таборовій церкві, де був встановлений привезений з табору Александрів-Куявський іконостас¹¹.

У таборі заходами П. Білона і Л. Волохова розпочалось видання «Релігійно-Наукового Вістника», ними ж було засноване видавниче товариство «До світла». Активну участь у освітньому житті табору також брав сотник Г. Гладкий (як редактор кількох випусків таборових видань). Загальний провід культурно-освітнім життям в таборі здійснював сотник М. Битинський, якого було призначено начальником таборового культурно-освітнього відділу¹².

Слід відзначити, що власне «військове» життя дислокованих у Щипіорно дивізій поволі завмирало, а їх особовий склад постійно скорочувався. Навесні 1922 р. Головна Команда Військ УНР санкціонувала введення у дію «Тимчасових правил», які уможливляли звільнення старшин зі складу армії за їх власним на те бажанням¹³. Водночас табір (хоч і тимчасово) залишало все більше робітничих команд, які хоч і зберігали військову ієрархію, фактично виходили з-під впливу таборових та дивізійних структур. Через істотне зменшення своєї кількості дивізії восени 1922 р. фактично перетворились у кадровані частини з курінною (батальйонною) організацією. Так, зокрема, М. Безручко своїм таємним наказом ч.32 від 29 жовтня 1922 р. переформував 6-ту Січову стрілецьку дивізію у збірний курінь п'ятисотенного складу¹⁴.

Табір «втрачав» своїх мешканців також і з огляду на виїзд частини молодшого старшинства на навчання до ЧСР, звільнення декого з інтернованих за їх власними на те проханнями та рішенням польської влади. На зменшення кількості таборян також впливало й проголошення амністії учасникам антибільшовицьких формувань у 1921–1922 рр. та приїзд до Польщі радянських репатріаційних комісій. В такий спосіб Москва намагалась внести розкол у лави інтернованих та схилити до повернення в радянську Україну максимально більшого числа вояків Армії УНР. Прибувши 1 квітня 1922 р. до Щипіорно, представники репатріаційної комісії оголосили текст амністії перед таборянами (окремо – старшинам і козакам) та запропонували зголошуватись до повернення в УСРР. Але повернутись додому виявила бажання незначна кількість інтернованих – 150 осіб (з Щипіорно і Каліша разом), а виїхало тільки

¹¹ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924. – Toruń, 1997. – С. 159–160; Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 187–188.

¹² Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 171–172, 204–205.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2373, оп. 1, спр. 2, арк. 320.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 2373, оп. 1, спр. 2, арк. 323.

близько 100 вояків (з двох таборів). У жовтні 1922 р. радянські представники знову навідалися до Щипіорно з аналогічною метою, і цього разу на їхні облудливі обіцянки піддалась більша кількість інтернованих (224 особи)¹⁵.

Основним сенсом таборового життя в Щипіорно у 1922–1923 р. стала освіта та гуманітарна допомога нужденним категоріям таборян – інвалідам, хворим і дітям. Останні потребували особливого піклування, і до того ж – в їх числі були сироти, що вимагало їх регулярного забезпечення всім необхідним. Тому восени 1921 р. організатори культурно-освітньої роботи в таборах визначили першочерговим завданням створення єдиного спеціалізованого навчального закладу («Школи українських пластунів») для підлітків-сиріт, які внаслідок різних обставин перебували в Армії УНР та фактично брали участь у бойових діях, а тепер разом зі своїми частинами перебували у таборах.

Вже у кінці листопада 1921 р. ця справа перейшла у площину реалізації, що стало можливим завдяки наданій УМСА щедрій матеріальній допомозі, що уможливило облаштувати у Щипіорно приміщення для прийому дітей-сиріт. 2 грудня ц.р. сюди з Калішу було переведено близько 30 хлопців-українців та сформовано першу, другу і третю класи, які розпочали свою роботу за навчальною програмою єдиної національної державної школи. На початку січня 1922 р. до Щипіорно було переведено ще 27 хлопців зі Стшалкова з двома вчителями, після чого в школі було створено 4-й і 5-й класи, а сама «школа починає набирати поважного вигляду й серйозности»¹⁶.

У цей час школа опинилась перед необхідністю вирішити проблему навчання 40 підлітків-білорусів, яких було у цей час репатрійовано з радянської Росії. Після завершення двотижневого терміну їх перебування у шпиталі, куди дітей з Білорусії було уміщено через їх загальну виснаженість, приймається рішення відкрити російськомовні класи, бо організувати навчання їх рідною мовою не було жодної можливості. Це, відповідно, призвело до збільшення викладацького складу та персоналу школи, проте УМСА не шкодувало грошей на освіту сиріт, що обумовило збільшення кількості пластунів у школі до 115 осіб.

Після завершення курсу навчання в школі (червень 1922 р.) пластунів було проектаменовано та переведено до наступних класів. У лип-

¹⁵ Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919–1924 рр.). – К., 1999. – С. 157, 167.

¹⁶ Гама. Школа Українських Пластунів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 9.

ні ц.р. УМСА орендувало для учнів школи дачу в околицях Каліша, де дітям була надана можливість відпочити впродовж 1,5 місяця. Другий навчальний рік розпочинався з 4 вересня, і переважна більшість пластунів охоче взялась до навчання. В листопаді 1922 р. кількість учнів у школі знову збільшується – після переїзду 27 хлопців різних національностей до Щипіорно. 1 січня 1923 р. педагогічна рада школи визнала можливим перевести найкращих учнів до наступних класів, після чого була створений 7-й клас для українців і 5-й клас для білорусів та росіян. Завдяки добре поставленій роботі школу почали відвідувати ще 20 підлітків, батьки яких перебували у цьому таборі¹⁷.

Але при цьому викладацькому складу школи доводилось долати значні труднощі, які були обумовлені відсутністю підручників, з огляду на що вчителям доводилось самостійно складати конспекти лекцій та тиражувати їх на шапірографі. Крім власне навчання за затвердженою програмою, пластуни проходили практичне навчання в кількох майстернях (шевській, кравецькій, столярній, оправочній), що дозволяло їм набути практичних навичок, дуже потрібних у подальшому житті.

Крім того, для хлопців були створені всі умови для занять ігровими видами спорту (футбол, волейбол, баскетбол; меншою мірою – бокс). З огляду на таку насиченість теоретичними, практичними та спортивними заняттями їх денний розпорядок був спертий на військових засадах – підйом о шостій годині ранку, і після сніданку о 8-й годині вони мали виклади (до 12.30), далі – обід і праця в майстернях, після 16.00 пластуни мали годину для занять спортом, о 17.00 – отримували какао та готували домашні завдання, вечір – о 20.00, вільний час і співи; о 22.00 – відхід до сну¹⁸.

Але ця стабільність була дуже хиткою, і забезпечувалась майже виключно заходами УМСА, яка зробила особливо багато для налагодження діяльності школи українських пластунів у Щипіорно. Але з березня 1923 р. ця організація заявила про свою відмову від надання допомоги у зв'язку з припиненням своєї діяльності в таборах¹⁹. Це спонукало педагогічну раду (Гончаренко, М. Хлюр, І. Шлендик, Д. Савенко, Л. Гавриш, І. Гуда, І. Кобизський, Лутць, Скубка, Шевченко, Шуляк) школи пластунів до пошуку інших можливостей для продовження її роботи.

¹⁷ Гама. Школа Українських Пластунів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 9.

¹⁸ Гама. Школа Українських Пластунів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 8–9.

¹⁹ Ш. І. Благодійні чужоземні організації та шкільно-просвітня діяльність в таборах інтернаціональних Українців в Польщі // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 7.

23 березня 1923 р. педрада обговорила пропозицію генерала М. Шаповала «переправити до Чехії дітей сиріт українців от 5 до 14 років в кількості 250 чоловік, де їм буде дана освіта до вищої включно за рахунок чеських родин». Для цього також вимагалась згода батьків – отже мова йшла не тільки про сиріт, а взагалі українських дітей, які перебували в таборі. За словами М. Шаповала, який у цей час готувався до виїзду до Праги, в ЧСР питання розподілу дітей до чеських родин мало бути вирішено Українським Громадським Комітетом. Крім того, дітьми також опікувався би «окремиий учитель-українець», який мав би зверхній над ними нагляд та навчав би українознавству.

Розглянувши ці умови, педрада ухвалила, що в такій ситуації «не може бути гарантованим національне виховання дітей, а через це діти можуть бути страчені для України». До того ж в таборі існує школа, яка «забезпечена всім необхідним приладдям і закінчує вже третій шкільний рік[...] користується довір'ям з боку батьків дітей». На переїзд до ЧСР можна буде погодитись у випадку переїзду «всієї школи в повному складі», коли би її подальша діяльність в таборі була би неможливою²⁰. Але вже місяць, у відповідь на аналогічну пропозицію від Шаповала, що надійшла до педради школи 26 квітня 1923 р., остання своєю ухвалою погодилась «на переїзд дітей до Чехії в цілях виховання й освіти в чеських родинах», але відклала остаточне рішення до наступного засідання педради за участю М. Шаповала, начальника культурно-освітнього управління та начальника групи інтернованих Військ УНР у Щипіорно²¹.

До цього педраду підштовхнуло завершення терміну опіки дітьми з боку YMCA (початок травня 1923 р.), і хоча після припинення діяльності останньої в таборах піклування про пластунів перебрав на себе Британський комітет для біженців (BCR), ситуація з утриманням школи пластунів ускладнилась. Комітет, маючи значно менші фінансові можливості, забезпечив пластунів тільки сніданками на трьохмісячний термін, про що, зокрема, листовно повідомляв начальник культурно-освітнього управління Генерального штабу В. Прокопович голові таборового розпорядчого комітету Є. Мешківській (лист від 30 квітня 1923 р.²²

Наприкінці літа 1923 р. згадуваний комітет вийшов з ініціативою пенесення сиріт до однієї із «заможних» європейських країн, і за сприяння члена Ліги націй Шерпантьє до Франції 5 вересня 1923 р. виїхало 14 хлопців (з них 11 сиріт). Підлітки мали бути розміщені в господарствах

²⁰ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 12, арк. 1.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4007, оп. 1, спр. 12, арк. 2–2зв.

²² Архів Української Бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі, фонд 7, од.зб. 4 (листування В. Прокоповича з Є. Мешковською).

французьких фермерів, де під патронатом Міжнародного Червоного Хреста виконували би різні сільськогосподарські роботи. За кілька днів мав відбутись виїзд ще однієї групи вихованців згадуваної Школи²³. Таким чином, справа опіки, навчання та виховання підлітків-сиріт (а також і кількох дітей таборян) перейшла у цей час до міжнародних гуманітарних організацій.

Частина інтернованих вояків-українців, які перебували в Щипіорно, в силу різних обставин не закінчили свої середньошкільні студії в Україні, і не маючи «матури» (документу про середню освіту – *авт.*) – не могли продовжувати своє навчання далі. Тому Студентська громада Щипіорно, при якій у кінці травня 1922 р. утворилась «секція середньошкільників», виступила з ініціативою відкриття Реальної школи в таборі, маючи на меті «дати змогу[...] чи то відновити свої заняття, чи то закінчити тут на місці, курс середньої школи» для всіх бажаючих таборян. За кілька днів на черговому своєму засіданні Студентська громада ухвалила рішення про відкриття 12 червня 1922 р. «Курсів для середньошкільників», які мали працювати за програмою реального училища старого типу.

Завідувачем курсів було призначено інженера Лосевського, завдяки енергії якого, а також допомозі, наданій головою таборової філії YMCA Вуковим (підручники та навчальне приладдя) школа успішно стартувала у визначений термін, щоправда використовуючи приміщення пластунської школи (у цей час пластуни перебували на «дачі»). До складу її учнів вписалось 58 осіб, які «поставилися до Школи серйозно і відвідували Школу досить акуратно, наскільки це можливо в умовах таборового життя»²⁴.

У кінці серпня 1922 р. до Щипіорно і Каліша була перенесена «Стшалковська» група інтернованих Військ УНР, у т.ч. й слухачі тамтешньої Гімназії ім. Стешенка. Але опинившись в Щипіорно, учні Гімназії не потрапили до Реальної школи через різницю в програмі цих навчальних закладів, а в подальшому як учні, так і решта вчителів Гімназії опинились в різних таборах, відтак відновити її роботу чи то в Каліші, чи то в Щипіорно – не видавалось можливим за жодних обставин. Єдиним виходом могло стати їх включення до Реальної школи, яка у цей час шукала собі нового приміщення з огляду на повернення пластунів до свого приміщення²⁵.

²³ Український Сурмач. – Каліш-Щипіорно, 1923. – 9 вересня. – Ч. 59–60. – С. 16.

²⁴ Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 9.

²⁵ Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 10.

Облаштованого бараку для її розміщення не було і не могло бути, тому командуванням групи для неї була передана одна із занедбаних землянок, яку належало відремонтувати. Хоча цим мала зайнятись технічна сотня, дуже скоро виявилось, що ремонт доведеться проводити власними силами. Відтоді заняття в Реальній школі тривали три години після обіду, а решту часу її учні та викладачі витрачали для переобладнання внутрішнього простору землянки. УМСА виділило невелику суму на ремонт, яка між тим не дозволяла закупити весь потрібний будівельний матеріал (його брали в інших полишених землянках).

Але через відсутність інструменту ремонт просувався дуже поволі, до того ж – не всі потрібні матеріали можна було віднайти в таборі, відтак на їх отримання доводилось чекати інколи тижнями, що розтягнуло в часі ремонтні роботи на цілі місяці. Частина учнів просто зневірилась і почала виїжджати на роботи поза табір, після чого інженер Лосевський подав у відставку (12 лютого 1923 р.). Ремонт на цей час було майже закінчено, тому новий її завідувач – сотник Гончаренко зміг розпочати навчання в Школі вже 19 лютого. Після випробувань учнів було поділено на три класи (4-й, 5-й, 7-й), їх загальна кількість склала 39 осіб. Навчальні посібники були придбані завдяки допомозі УМСА, деяка їх кількість була привезена зі Стшалкова, про решту подбала студентська громада, придбавши їх в Подебрадах²⁶.

Під час навчання в силу різних життєвих обставин 8 учнів полишили школу, але решта – 31 особа (станом на початок травня 1923 р.), інтенсивно продовжувала навчання, виходячи з перспективи складення іспитів у червні ц.р. Як майже завжди, найбільшою проблемою був тяжкий матеріальний стан учнів, які не мали задовольняючого відживлення, ходили «обідрані і не мали білизни», але попри все Реальна школа не припиняла своєї діяльності, гідно виконуючи свою шляхетну місію.

Таборовий культурно-освітній відділ дбав й про інтереси інших категорій таборян, і з березня 1923 р. започаткував у Щипіорно виклади «популярно-наукових лекцій з ріжних царин знання», що робилося з метою «популяризації серед інтелігенції табору такого циклу наукових дисциплін, які з огляду на дорожнечу книжки знаходяться в занедбанню серед задротянського суспільства». Планувалось, що «даючи авдиторії загально-викінчені нариси окремих дисциплін», стане можливим «розбудити в ній стремління до самостійної праці над відтворенням деталей, а відтак піднести рівень її інтелектуального життя». До липня 1923 р.

²⁶ Реальна Школа в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51–52. – С. 10.

в таборі було виголошено цикли рефератів з філософії (лектори – сотники Гончаренко, Ф. Коршнівський і поручник Можейко), з військового мистецтва (генерал-хорунжі В. Петрів і П. Шандрук), з «московознавства» і «більшевікознавства» (сотники Є. Маланюк і Ф. Коршнівський)²⁷.

Були проведені виклади лекцій з соціології (поручник Подільський), з українознавства і полонознавства (полковник Лорченко, сотники Є. Маланюк Ф. Коршнівський). Відбулись виклади з окремих тем, зокрема сотник Базилевич прочитав реферат «Теорія оглядності Айнштайна» («Теорія відносності Ейнштейна»). Також були заплановані виклади з наступних тем: української воєнної історії (генерал-хорунжий О. Удовиченко), з математичних наук (О. Удовиченко і полковник Гудима). Проведені реферати завжди збирали повну аудиторію слухачів, після них відбувались обговорення та дискусії, які інколи тривали до двох годин. «Пунктуальність початків лекцій та безплатний вхід на них так само спричинились до приваблення таборової публіки»²⁸.

На початку березня 1923 р. у Щипіорно заснувався філософський гурток, провід якого поставив собі за мету проведення низки рефератів, «щоби зворушити думку перш у самих членів гуртка, а потім зацікавити й інших осіб». Щотижнево члени гуртка збирались на загальні збори аби прослухати доповідь та обміняти думками щодо її змісту. За два місяці (березень-квітень) було виголошено 10 рефератів («Інтуїтивізм Бергсона», «Ніще як філософ», «Психологічні закони розвою народів» (всі – Гончаренко), «Про Сквороду» і «Російський месіанізм» (обидві – Є. Маланюк), «Будова матерії» (три виклади) – лектор – Гуда, «Теорія оглядності Айнштайна» (теорія відносності Ейнштейна – *авт.*) Базилевича. Як зазначалось у таборовому часопису, всі виклади справили на слухачів позитивне враження, лише у лекції Базилевича, на думку автора цього повідомлення мало місце «страшне калічення нашої мови паном докладчиком вживанням прикрих галіцизмів од яких несе перерученим московством»²⁹.

Важливе місце в житті інтернованих посідала «Громада старшин 6-ої Січової стрілецької дивізії», яка 14 лютого 1923 р. святкувала другу річницю свого існування. З цієї нагоди в Клубі громади відбулась святочна вечірка, в програмі якої було виголошення реферату, літературно-во-

²⁷ Реферати К[ультурно]-Освітньої секції Калішського Комітету допомоги збігцям з України // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 5 липня. – № 56. – С. 6–7.

²⁸ Реферати К[ультурно]-Освітньої секції Калішського Комітету допомоги збігцям з України // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 5 липня. – № 56. – С. 6–7.

²⁹ Свій. Фільософський гурток в таб[орі] Щипіорно // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 3 червня. – Ч. 54. – С. 6.

кальна частина, «чай, забави і танці»³⁰. І якщо спочатку громада уявляла собою «невеличкий гурток національно-свідомого і активного старшинства», то з плином часу до її складу увійшла переважна більшість старшин дивізії. Гасло громади «Україна, Честь, Чесність» стало притягальним для багатьох вояків дивізії, а сама організація перетворилась на впливову силу, яка гуртувала й дисциплінувала старшин³¹.

5 лютого 1923 р. на загальних зборах Громади старшин 6-ої дивізії було обрано комітет (у складі: голова – полковник Віктор Філіпович, члени – полковник Олекса Воронів, сотники Олександр Костюченко і Василів, секретар – сотник Анатолій Герліт) для збору коштів для спорудження пам'ятника тим українцям, які померли взимку 1919–1920 рр. у таборі Брест. Для збору коштів було вирішено провести урочисту службу Божу і панахиду, карнавочну збірку, випустити одноднівку, провести театральну виставу та вечірку. Було передбачено, що всі зібрані кошти будуть використані для спорудження пам'ятника, чого – на думку комітету – від всіх інтернованих «вимагає наша національна честь і обов'язок бойових товаришів»³².

Намагаючись привернути їх увагу до цієї проблеми, невідомий дописувач «Українського Сурмача» звернувся до них з таким словами: «Кожна могила – це крапля крові нашої Батьківщини. Кожна могила – це «Святая Святих» Українського Народу». Згадавши про місця вшанування пам'яті українських вояків у Польщі (обеліск у Ланцуті та висока насипна могила-пам'ятник в Александрові), він закликав таборян віддати належне й раніше похованим українцям поблизу Щипіорна. Невідомий автор цього допису також повідомляв про проведення 29 квітня 1923 р. збірки коштів на цю мету. Він пропонував спорудити «хоч скромненького по бідності нашій, пам'ятника», який би нагадував «чужим молодим поколінням про велику жертву, про велику любов принесену лицарями, що вмерли на чужині за щастя і волю своєї Батьківщини»³³.

Комітет з впорядкування цвинтаря в Щипіорно розпочав свою діяльність з збору коштів для власної діяльності, але «зібрана сума настільки мала, що збудувати пам'ятника і впорядкувати могили можна лише при фізичній допомозі всіх таборян». Комітет звернувся до усього інтернованого вояцтва з проханням відпрацювати один день на благоустрої

³⁰ Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 14 лютого. – Ч. 45. – С. 7.

³¹ «Україна, Честь, Чесність» (З приводу 2-ої річниці існування Громади Старшин 6 Січ[ової] Стр[ілецької] див[ізії]) // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 18 лютого. – Ч. 46. – С. 2.

³² Комітет по збору пожертв на пам'ятник 27.000 в м. Бересті // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 14 лютого. – № 45. – С. 7.

³³ О.К. Національна честь вимагає від нас пошани до вмерлих лицарів // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 29 квітня. – Ч. 50. – С. 3–4.

цвинтаря³⁴. 28 квітня 1923 р. йому на допомогу прийшло Драматичне товариство імені М. Садовського, яке влаштувало виставу, весь прибуток від якої був перерахований на потреби комітету. Улаштувати виставу допомагала ціла низка старшин – участь у грі струнної оркестри, виготовлення карнавок, виготовлення «обгорток» для програмок (були виготовлені головою художньої студії сотником Федорківським та її членами), продаж програмок вистави (дружини старшин 6-ої дивізії).

Жінки також організували лотерею (взявши на себе продаж квитків та виплату виграшів) та провели цього ж дня карнавочний збір коштів. Сотник М. Битинський виготовив плакати, редактор «Українського Сурмача» сотник Л. Волохів виділив потрібний для цього папір, таборова друкарня безоплатно надрукувала відозви, афіші та програмки. Комітетові також допомагали протопресвітер Військ УНР митрофорний протоієрей о. П. Пащевський, таборові панотці П. Білон і Залізник (організували проведення збірки коштів 29 квітня під час служби Божої в церквах таборів Каліш і Щипіорно). В такий спосіб було зібрано 1.602.559 марок польських (м.п.), і після покриття всіх необхідних витрат (на організаційні потреби, оплата виступу духової оркестри, виграші в лотереї), чистий прибуток склав 1.322.027 м.п.³⁵

Таборовий театр у Щипіорно завжди був неформальним центром життя цілого табору, до якого завжди охоче стікались інтерновані у пошуках духового відпочинку та розради. У свою чергу таборові актори старались виправдати довіру вояцтва, готуючи нові вистави³⁶, час від часу проводячи безоплатні вистави або призначаючи їх прибуток на культурно-гуманітарні потреби. Вони, зокрема, прийшли на допомогу погорільцям у таборі Щипіорно, провівши 11 лютого 1923 р. благодійну виставу для їх потреб. Завдяки цьому дев'ять постраждалих осіб з числа таборян отримали різні суми (від 7500 до 30 тис. м.п.) для придбання усього самого необхідного³⁷. На прохання ініціативного комітету «Союзу Українок» (К. Безручко, Мандзенко, Гай-Гаєвська) Драматичне товариство ім. М. Садовського організувало проведення 23 березня 1923 р. в таборі Щипіорно благодійної вистави «Безталанна», весь прибуток з якої був витрачений на «Великоднє яечко» для козаків табору³⁸.

³⁴ До таборового громадянства // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 3 червня. – Ч. 54. – С. 7.

³⁵ Листи до редакції // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 6 травня. – Ч. 51-52. – С. 16.

³⁶ До приміру – у лютому 1923 р. Драматичне товариство імені М. Садовського запропонувало таборцям виставу «Житейське море» І. Тобілевича (як продовження п'єси того ж автора «Суєта»). Див.: Таборовий театр // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 18 лютого. – № 46. – С. 8.

³⁷ Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 22 квітня. – Ч. 49. – С. 8.

³⁸ ЦДАВО України, ф.3947, оп.1, спр.18, арк.31.

Таборові мистецькі організації також намагались підтримати хворих таборян, і зокрема сухотників, для чого їх членами влаштовувались різні культурно-мистецькі імпрези. Тільки в кінці серпня – на початку вересня 1923 р. їх відбулось кілька: 25 серпня ц.р. товариство «Мистецтво» провело вечірку «на користь сухотників», що принесла 688.750 м.п. Для цієї ж мети Драматичне товариство ім. М. Садовського влаштувало виставу «Сорочинський ярмарок» (2 вересня 1923 р.), чистий прибуток від якої склав 851.700 м.п. Ще за кілька днів з метою підтримки сухотників табору була проведена «танечна вечерниця»³⁹. Допомогали артисти й інвалідам, які перебували в Щипіорно та витримували всі складнощі таборового побуту – шляхом проведення вистав, прибуток від яких передавався на їх потреби.

Долучались таборіві артисти і до відзначення пам'ятних днів, зокрема з нагоди дня народження Головного Отамана Військ УНР С. Петлюри. 22 травня 1923 р. активну участь в улаштуванні святкової вистави взяло Драматичне товариство «Запорожець», члени якого підготували виставу «Мати Наймичка» (за поемою Т. Шевченка). Перед виставою підполковник Мантуляк виголосив промову про С.Петлюру, яка викликала «в аудиторії слухачів велике співчуття й захоплення», а «сама вистава пройшла при очевиднім святковім піднесенні п.п. акторів». Рецензент відзначив майстерну гру таборових акторів (Мяновської, Кривусіва, Шила, О. Шиманського), завдяки чому «вистава зробила дуже приємне вражіння й мала успіх у глядачів»⁴⁰.

У цей час діяльність драматичних гуртків у таборі значно активізувалась, а крім того – була подолана репертуарна криза, коли таборіві артисти намагались перейти від вистав побутового та історичного характеру до новітніх п'єс сучасних драматургів. Зокрема, заходами драматичного товариства ім. М. Садовського були підготовлені дві вистави В. Винниченка – «Чорна Пантера» і «Білий Ведмідь», а також «Ревність» Арцибашева – у постановці драматичного товариства «Запорожець». Кожне з товариств мало у своєму складі талановитих акторів-аматорів, але їм бракувало досвідчених режисерів, з розвинутим сценічним та літературним смаком, що було неодмінною умовою для постановки модерних п'єс⁴¹.

У статті містився коротка оцінка мистецьких пошукувань таборових артистичних колективів – як окремих акторів, так і режисерів. Її автор

³⁹ Український Сурмач. – Каліш-Щипіорно, 1923. – 9 вересня. – Ч. 59–60. – С.16.

⁴⁰ Глядач. Святкування імени Головного Отамана Військ У.Н.Р. С. В. Петлюри // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 3 червня. – Ч. 54. – С. 7.

⁴¹ Він. Театр і Мистецтво // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 29 квітня. – Ч.50. – С.7-8.

відзначив відсутність будь-якого режисерського впливу на хід вистави «Чорна Пантера», що зрештою пояснювалось наївністю режисера Собинця – «актора молодого і в сценічних засобах обмеженого», який до того ж виконував одну з головних ролей. Виконавиці головної жіночої ролі забракло, на думку рецензента, «експресії та актуальности», відтак глядач не відчув того, чого власне вимагала «роля Чорної Пантери – особливого, за весь час п'єси, напруженого тремтіння всіх нервів її, всієї її істоти». Решта акторів відіграли свої ролі доволі вправно, і єдине – чого їм бракувало – це «догляду справжнього режисера».

До певної міри аналогічні оцінки були висловлені рецензентом і щодо вистави «Ревність» під режисерством Савіцького, хоча й досвідченішого, але «без власної ініціативи», та «сумлінного виконавця авторських ремарок». Окремі сцени вистави, за оцінкою рецензента, «пройшли навіть блискуче», що стало можливим завдяки чудовій грі артиста Голубова (у ролі Сергія Петровича). Правдиво відіграли свої ролі Шиманський, Кречет і Кривусів; гра Мянзовського дала глядачам «естетично радісне вражіння», натомість Мянзовська (в головній ролі Олени Миколаївни) була не на висоті, хоча й «уважно» поставилась до свого акторського завдання⁴².

У таборі Щипіорно діяло українське товариство («клуб») «Мистецтво», відділом балету і школою танців у якому керував Парнасів. Л. Волохів був керівником і режисером драматичної секції цього товариства, а в 1922 р. – і його головою. Завдяки тому, що товариство мало своє власне приміщення, воно час від часу організовувало проведення різних мистецьких імпрез. Зокрема, 15 жовтня 1922 р. заходами товариства відбувся літературний вечір, присвячений творчості Павла Тичини. Його програма складалась з вступного слова Ф. Крушинського, реферату Є. Маланюка «Павло Тичина», читання його поезій, «Версифікації Тичини» у виконанні студії М. Селегія, танців (за бажанням гостей). До влаштування цього вечора долучилось й літературно-артистичне товариство «Веселка» (голова – А. Коршнівський)⁴³.

Таким чином, мистецька сторона життя інтернованих була в Щипіорно достатньою мірою забезпечена, які завдяки виставам таборового театру отримували тимчасове відчуття душевного комфорту та могли на короткий час подумки перенестись додому. Важливим було й те, що на шпальтах таборового часопису з'являлись рецензії на окремі таборіві вистави, спонукаючи таборових акторів до вдосконалення свого мистецтва.

⁴² Він. Театр і Мистецтво // Український Сурмач. – Щипіорно, 1923. – 29 квітня. – Ч. 50. – С. 8.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 3947, оп. 1, спр. 18, арк. 19а, 20–21.

Досить розвинутим було й спортивне життя інтернованих, завдяки допомозі з боку УМСА, в таборі були облаштовані приміщення для занять різними видами спорту, діяли спортивні гуртки, і зокрема гурток шахістів. З 4 грудня 1922 р. і до 4 січня 1923 р. в таборі Щипіорно ним був організований шаховий турнір, переможцям якого були визначені грошові призи. Це стало можливим завдяки фінансовій допомозі (90 тис. м.п.) професора Оксфордського університету Виноградова і англійця Льюїса. Ця сума була надіслана через таборову філію ВСР (Британського комітету для біженців). З цієї суми переможець турніру (шахіст Гладілін) отримав 30 тис. м.п., решта грошей була вручена шахістам, які посіли 2–4 місця. В газеті був уміщений й запис найкращої партії, перемогу в якій святкував Гладілін. За неї він отримав спеціальну нагороду (2 тис. м.п.), що була встановлена генералом М. Безручком. Але найголовнішим було те, що «гра пройшла досить жваво, виявивши значний поступ що до розвитку шахової штуки»⁴⁴.

Восени 1923 р. мешканці табору Щипіорно активно долучались до збирання пожертв до Шкільно-просвітнього фонду імені Б. Грінченка, чим безпосередньо займався спеціальний комітет (сотники Діброва, Базилевич, Костюченко). З числа інших особливо ефективним у таборових умовах був «карнавковий збір» (карнавка – металева закрита коробка з отвором посередині для збирання грошей – *авт.*). Одна з таких збірок – за підтримки ініціативного гуртку жіноцтва та старшин дивізії, що була проведена в приміщенні громади старшин 6-ої дивізії – принесла 1.119.520 м.п. чистого прибутку⁴⁵.

Разом з тим, таборянам час від часу приходив на допомогу С. Петлюра, який у вересні 1923 р. передав «Комітету звільнених з інтернування» 1.200.000 м.п., що стало «великою підмогою для зреалізування домагань» учорашніх вояків Армії УНР⁴⁶. Зрозуміло, що це не були особисті кошти Головного Отамана – але отримуючи з усього світу матеріальну допомогу для таборів інтернованих, С. Петлюра всі ці надходження спрямовував на невідкладні потреби таборян.

Надзвичайно важливу організаційно-мобілізаційну роль у житті табору відіграла таборова преса, і зокрема – орган українських культурно-освітніх організацій в таборах «Український Сурмач» (як спільне видання для потреб усієї Калішської групи інтернованих). Його друк став значною мірою можливим завдяки «Пресовому фонду», до якого пере-

⁴⁴ Мазарюк С. Шахи // Український Сурмач. – Щипіорно-Каліш, 1923. – 28 січня. – Ч. 44. – С. 8.

⁴⁵ Український Сурмач. – Щипіорно-Каліш, 1923. – 9 вересня. – Ч. 59–60. – С. 16.

⁴⁶ Там само.

раховувався «податковий відсоток» з усіх підприємств у таборах Каліш та Щипіорно. Друк часопису відбувався у друкарні табору Щипіорно. Його співредактором (з № 33 – редактором) був сотник 6-ої дивізії Леонід Волохів⁴⁷.

Але матеріальна скрута та ностальгія за рідною землею змушувала частину вояцтва звертати свої погляди на схід – тим більше, що більшовицька Москва робила все аби розкласти таборян, у т.ч. й зазивами до повернення додому, чому, зрештою, слугувало й оголошення у 1922 р. двох амністій для вояцтва Армії УНР. Слід відзначити, що дехто з інтернованих приймав таке, як з'ясувалось пізніше, фатальне для себе рішення та повертався до радянської України, щоб загинути за кілька років у жорнах сталінських репресій.

Водночас більшість вояків-українців залишалась вірною своїй присязі та Уряду УНР та стійко витримувала усі негаразди таборового життя. Попри наближення терміну ліквідації таборів Щипіорно продовжувало жити власним життям, плекаючи національно-культурні цінності завдяки діяльності мистецьких гуртків та організацій. У таборі продовжували свою роботу освітні установи, що стало можливим завдяки матеріальній допомозі з боку зарубіжних благодійних організацій, українців з галицьких земель, внесків прибуткових підприємств табору та ін.

Завдяки згаданій гуманітарній допомозі інтерновані зуміли адаптуватись до нових реалій проживання на чужині, дехто з них – отримав нові фахи та зумів знайти роботу. В центрі уваги таборян було опікування потребами жінок і дітей, а також інвалідів та хворих. Табір Щипіорно весь час залишався й центром військової організації інтернованої Армії УНР, в якому зберігався кістяк українського вояцтва, кращі представники якого взяли діяльну участь у боротьбі з більшовизмом вже під час Другої світової війни.

⁴⁷ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2001. – S. 234–235.